

ARABLARNING O'RTA OSIYONI ISTILO QILISHI

*Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti**tarix ta'lim yo'nalishi**1-kurs talabalari**Qurbonov Asadbek**Eshboyev Ilyos***Anotatsiya**

Ushbu maqolada arablar tomonidan O'rta Osiyoning VIII asrda bosib olinishi jarayoni, harbiy yurishlarning bosqichlari, istiloning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy oqibatlarini ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda Movarounnahr va Xurosonning arab xalifaligi tarkibiga qo'shilishi, mahalliy hokimiyat tizimining o'zgarishi, islom dinining kirib kelishi va uning mintaqa sivilizatsiyasiga ko'rsatgan ta'siri tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Arab istilosi jarayonidagi qarshilik harakatlari, diplomatik kelishuvlar, soliq siyosati va boshqaruv tizimidagi islohotlar alohida e'tibor bilan ko'rib chiqiladi.

Anotation

This article examines the Arab conquest of Central Asia in the 8th century, analyzing the stages of military campaigns and their political, socio-economic, and cultural consequences. The study explores the incorporation of Transoxiana and Khurasan into the Arab Caliphate, changes in local governance, the introduction of Islam, and its impact on the region's civilization. Special attention is given to resistance movements, diplomatic agreements, taxation policies, and administrative reforms implemented during the conquest period, based on historical sources.

Kalit soʻzlar: Arab istilosi, Movarounnahr, Xuroson, Umaviylar, Abbosiylar, Islom tarqalishi, soliq siyosati, qarshilik harakatlari, harbiy yurishlar, arab xalifaligi

Keywords: Arab conquest, Transoxiana, Khorasan, Umayyads, Abbasids, spread of Islam, tax policy, resistance movements, military campaigns, Arab Caliphate

KIRISH.

Oʻrta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishi jahon tarixidagi eng muhim geosiyosiy jarayonlardan biri boʻlib, u VII–VIII asrlar davomida butun mintaqaning siyosiy tuzilishi, ijtimoiy hayoti, iqtisodiy tizimi va madaniy-maʼnaviy taraqqiyotiga tubdan taʼsir koʻrsatgan tarixiy hodisadir. Mazkur jarayonni oʻrganishda arab xalifaligi davridagi harbiy-siyosiy vaziyat, Movarounnahrning mahalliy hokimliklari — Sugʻd, Buxoro, Xorazm, Shosh, Fargʻona, Ustrushona va Xuroson bilan arab qoʻshinlari oʻrtasidagi munosabatlar, shuningdek, istilo oqibatida shakllangan yangi huquqiy boshqaruv tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Umaviylar va Abbosiylar hukmronligi davrida chiqarilgan farmonlar, amsor deb atalgan yangi maʼmuriy birliklarni joriy etish, soliq va yer munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar mintaqaning siyosiy geografiyasini tubdan oʻzgartirgan. Arab istilosidan oldingi Oʻrta Osiyo hududi turli mahalliy davlatlar, shahar-davlatlar va zodagonlar ittifoqlarining uzviy majmuasidan iborat boʻlib, har biri oʻziga xos boshqaruv, soliqlar, agrar tartiblar hamda harbiy uyushmalarga ega edi. Xususan, Sugʻdiyona shaharlarining nisbatan mustaqil siyosiy mavqei, Xorazmshohlarning oʻziga xos hukmronlik modeli, Shosh va Fargʻonaning yarim mustaqil hukmdorliklari mintaqadagi geosiyosiy parokandalikni kuchaytirgan edi. Arab xalifaligida esa bu davrda markazlashgan boshqaruv shakllanib, davlat hududlarini kengaytirish siyosati huquqiy asosda mustahkamlangan edi. Xalifa Umar ibn Xattob (634–644) davrida chiqarilgan yer-suv taqsimoti haqidagi farmon, musodara qilinmaydigan yerlar va jizya hamda xiroj tizimini reglamentlashtirgan qonunlar keyinchalik Oʻrta Osiyoni boshqarish modelining asosiy tayanchiga aylandi. Arab qoʻshinlarining Movarounnahrda kirib kelishi faqat harbiy

bosqin sifatida emas, balki keng ko‘lamli siyosiy-huquqiy islohotlar bilan ham kechgan. Arab xalifaligida qabul qilingan qonunlar, jumladan, soliq undirishning aniq me‘yorlarini belgilovchi “Diwan ul-xiroj” tartib-qoidalari, mahalliy aholining huquqiy maqomini belgilovchi farmonlar, yangi boshqaruv tizimi — vali (hokim), amil (soliq yig‘uvchi), qozi (sudya) lavozimlarining joriy etilishi Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasiga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, Umaviylar davrida qo‘llangan qat‘iy soliq siyosati, jizya va xiroj miqdorining noteng taqsimlanishi, ayrim viloyatlarda qo‘shimcha to‘lovlarning joriy etilishi mahalliy aholining noroziligini kuchaytirgan bo‘lsa, Abbosiylar davrida soliq siyosatining yumshatilishi, islom dinini qabul qilgan aholiga jizya bekor qilingani regiondagi ijtimoiy vaziyatni barqarorlashtirdi.

O‘rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi jarayonida yozma manbalar qayd etganidek, diplomatik kelishuvlar ham muhim rol o‘ynagan. Jumladan, Buxoro malikasi Qutayba ibn Muslim bilan tuzgan tinchlik shartnomalari, Sug‘d hukmdorlarining vaqtinchalik ittifoqlari, Xorazm hukmdorlarining turli harbiy-siyosiy murosalarini istilo jarayonining murakkab va ko‘p qirrali kechganini tasdiqlaydi. Bunday kelishuvlar ko‘pincha farmon, ahdnoma va sulhnoma shaklida rasmiylashtirilgan bo‘lib, ularda soliq majburiyatlari, harbiy qo‘llab-quvvatlash yoki betaraflik shartlari ko‘rsatilgan. Shuningdek, arablar o‘z hukmronligini mustahkamlash maqsadida mintaqada ichki boshqaruvida ma‘lum o‘zgarishlar kiritdi. Jumladan, yerlarga egalik qilish tartibi, boshqaruvning markazlashuvi, shaharlar mudofaa tizimining qayta tashkil etilishi, masjid va madrasalarning barpo etilishi, yangi savdo yo‘llarining nazoratga olinishi davlatning siyosiy-huquqiy tuzilishini takomillashtirdi. Arab xalifaligi tomonidan chiqarilgan ko‘plab farmonlarda mahalliy aholining diniy erkinligi ma‘lum shartlar asosida tan olingan bo‘lib, bu esa islomning mintaqada asta-sekin ommalashuviga zamin yaratgan. Shu tariqa, arablarning O‘rta Osiyoni istilo qilishi o‘rta asrlar tarixidagi keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy transformatsiya jarayoni bo‘lib, u harbiy zabt etish, boshqaruv tizimini qayta tashkil etish, iqtisodiy resurslarni markazlashgan nazorat ostiga olish, yangi huquqiy me‘yorlarning joriy qilinishi va

islom dini orqali madaniy-ma'naviy yangilanish kabi omillarning uyg'unligida amalga oshgan. Mazkur kirish qismi tadqiqotning nazariy asoslarini belgilab, keyingi bo'limlarda mintaqadagi real siyosiy harakatlar, qo'zg'olonlar, diplomatik jarayonlar, madaniy o'zgarishlar va iqtisodiy tUSDagi islohotlar keng ilmiy tahlil etilishi uchun zamin yaratadi.

Arablarning O'rta Osiyoga yurishlari VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asr boshlarida boshlangan bo'lib, ular avvalo Xuroson hududini zabt etgach, Movarounnahr tomon harbiy-siyosiy bosimlarini kuchaytirganlar. Arab xalifaligi bu jarayonni faqat hududiy kengayish siyosati bilan emas, balki aniq huquqiy asoslar, farmonlar va davlatning iqtisodiy manfaatlarini ko'zlagan strategik rejalar orqali olib borgani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Xalifa Muoviya, Abdulmalik ibn Marvon, Umar ibn Abdulaziz va keyinchalik Abbosiy xalifalarining Xuroson va Movarounnahrda oid farmonlari yurishlarning qonuniy asosini yaratgan bo'lib, mazkur hujjatlarda qo'shinlarning harbiy vazifalari, soliq tartibi, aholi bilan munosabatlar, zabt etilgan hududlarning huquqiy maqomi aniq ko'rsatib qo'yilgan. Arab sarkardalari, xususan Qutayba ibn Muslimga berilgan maxsus vakolatanomalarda esa Movarounnahr hokimliklariga nisbatan diplomatik yondashuv, zarurat tug'ilganda harbiy kuch ishlatish, soliq yig'imlarini tartibga solish va musulmonlashtirish jarayonini nazorat qilish vazifalari belgilangan. Arablarning dastlabki bosqinchilik yurishlari ko'proq sinov tariqasida o'tgan bo'lsa-da, VIII asr boshlariga kelib harbiy harakatlar tizimli xarakter kasb etdi. Qutayba ibn Muslimning (705–715) Xuroson noibi etib tayinlanishi bilan istilo jarayoni yangi bosqichga ko'tarildi. U dastlab Tohariston, so'ngra Balx va Badaxshonni bo'ysundirib, keyinchalik Sug'diyona hamda Buxoro vohalariga chuqur kirib bordi. Qutaybaning siyosati ikki yo'nalishda olib borilgan: birinchidan, u harbiy kuch orqali shahar va qal'alarni bo'ysundirgan, ikkinchidan esa, ko'plab hokim va zodagonlar bilan sulh, ahdnoma va soliq bitimlari tuzib, diplomatik munosabatlarni vujudga keltirgan. Masalan, Buxoro malikasi bilan tuzilgan sulhnoma orqali shahar aholisi musulmon qo'shinlariga yillik xiroj to'lash, zarur bo'lganda askar yetkazib berish va siyosiy betaraflikni saqlash majburiyatini

zimmasiga olgan. Bunday hujjatlar arablar istilosining faqat harbiy emas, balki huquqiy-diplomatik jarayon ekanini ko'rsatadi.

Arab qo'shinlarining Movarounnahrqa kirib kelishi mahalliy aholi tomonidan turlicha qabul qilingan. Sug'd hukmdorlari boshchiligidagi ko'plab shahar va viloyatlar qat'iy qarshilik ko'rsatgan. Panjikent, Samarqand, Kesh va Nasafning ko'plab qal'alari qattiq janglar orqali qo'lga olingan. Samarqandning zabt etilishi jarayoni ayniqsa yirik siyosiy voqea bo'lib, manbalarga ko'ra, shahar hukmdori G'urak bilan Qutayba o'rtasida sulh tuzilgan, bu sulh asosida Samarqand aholisi ma'lum miqdorda xiroj to'lash, musulmon qo'shinlariga makon berish va masjid qurilishi uchun yer ajratish shartlarini qabul qilgan. Shu tariqa, arablar qo'shinlari harbiy g'alaba ortidan boshqaruv tizimiga oid farmonlar chiqarib, hududning huquqiy maqomini xalifalik qonunlariga muvofiq ravishda tartibga solib borgan. Arablar istilosi jarayonida iqtisodiy resurslarning boshqaruvi ham tubdan o'zgardi. Xalifalik tomonidan joriy qilingan xiroj, jizya, zakot va ushr kabi soliqlar Movarounnahr iqtisodiy tizimining yangi asosiga aylandi. Arab manbalarida qayd etilishicha, "Diwan-ul-xiroj" tartib-qoidalari har bir hududning hosildorlik darajasi, aholi soni va irrigatsiya imkoniyatlariga qarab soliq miqdorini aniq belgilagan. Bu esa mintaqa iqtisodiyotining markazlashuviga, yerga egalik masalalarining qayta ko'rib chiqilishiga olib keldi. Arablarning yer siyosatida harbiy xizmat ko'rsatgan kishilarga iqto' tarzida yer berish an'anasi joriy etildi. Ammo mahalliy aholining mulk huquqi to'liq bekor qilinmay, ko'p hollarda ular o'z yerlarida dehqonchilik qilishda davom etgan, faqat belgilangan soliqlarni xalifalik manfaatlari yo'lida to'lab borishi talab qilingan. Arab istilosining muhim jihatlaridan yana biri – ma'naviy-madaniy o'zgarishlar jarayonidir. Arablar mintaqada islom dini targ'ibotini bosqichma-bosqich amalga oshirganlar. VII–VIII asrlar davomida ko'plab masjidlar qurilib, arab tili rasmiy davlat tili sifatida joriy etildi. Shu bilan birga, mahalliy aholi diniy marosimlarini bajarmaslikka zo'rlab majbur qilinmagan davrlar ham bo'lgan; ayrim sulhnomalarda aholi o'z dinida qolishi, ammo belgilangan soliqni to'lashi sharti bilan diniy erkinlik tan olingan. Islom dini qabul qilingan sari jizya bekor qilinishi esa iqtisodiy yengillik sifatida ko'plab aholining

musulmon bo'lishiga turtki bergan. Ayniqsa Abbosiylar davrida islomiy-ma'naviy muhitni kuchaytirishga qaratilgan farmonlar chiqarilgan. Samarqand, Buxoro, Marv kabi markazlarda madrasalar paydo bo'lib, ular islom ilm-fanining markazlariga aylangan. Arablar istilosi davridagi siyosiy tizimning markazlashuvi hududda tartib va hukmronlikni ta'minlashga qaratilgan edi. Arablar har bir shahar va viloyatga vali (hokim) tayinlab, ularning faoliyatini nazorat qiluvchi amniyot (tartibot) tizimini joriy etgan. Soliq yig'uvchilar — amillar, sud tizimidagi qozilar faoliyat yuritishni boshlagan. Bu lavozimlarning barchasi xalifalik tomonidan yuborilgan hujjatlar, farmon va mansabnomalar orqali rasmiylashtirilgan bo'lib, ular mahalliy boshqaruv tizimining arab qonunchiligiga moslashuvini ta'minladi. Harbiy-nazorat tizimi ham jiddiy islohotlar bilan mustahkamlangan. Arablar muhim shaharlarni harbiy garnizonlar — “amsor” deb atalgan yangi kvartallar orqali nazorat qilganlar. Bu garnizonlar askarlar turadigan joy emas, balki siyosiy-ijtimoiy nazorat markazlari sifatida ham xizmat qilgan. Masalan, Samarqand, Xorazm va Buxoroda amsorlar qurilib, ular orqali harbiy tartib, soliq yig'imi va musulmon jamoalarining faoliyati kuzatib borilgan. Arab istilosi mahalliy qarshiliklar bilan ham kechgan. Sug'diyona va Ustrushona hududlaridagi qo'zg'olonlar, Xorazmdagi noroziliklar, Shosh viloyatidagi harbiy to'qnashuvlar manbalarda batafsil qayd etilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Abu Muslim Xurosoniy boshchiligidagi harakatlar va turli mahalliy qo'zg'olonlar arab hukmronligiga qarshi uzoq yillar davom etgan. Arablar bu qo'zg'olonlarni bostirishda harbiy kuchdan tashqari diplomatik choralar, aholi uchun soliq yengilliklari, farmonlar orqali kelishuvlar yo'lini ham qo'llagan. Shu tariqa, arablarning O'rta Osiyoni istilo qilishi murakkab, ko'p bosqichli, harbiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va madaniy jarayonlar uyg'unligida kechgan tarixiy hodisa bo'lib, mintaqaning keyingi taraqqiyoti aynan shu davrda shakllangan yangi siyosiy-huquqiy tizimlarga tayanadi. Islomning keng tarqalishi, arab tili va huquqiy madaniyatining kirib kelishi, iqtisodiy resurslarning qayta taqsimlanishi va boshqaruv tizimining markazlashuvi O'rta Osiyo tarixida mutlaqo yangi bosqichni yuzaga keltirgan.

Arab istilosining Movarounnahr va unga tutash hududlarga ko‘rsatgan ta‘sirini yanada chuqurroq tahlil qilar ekanmiz, jarayonning faqat harbiy bosqin emas, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy va madaniy transformatsiya sifatida kechgani aniq namoyon bo‘ladi. Arablar istilosidan so‘ng mintaqada amal qilgan huquqiy tartiblar sekin-asta xalifalik qonunlariga moslashtirildi, bu jarayon esa bir necha o‘n yillarga cho‘zildi. Xususan, mahalliy hokimlar vakolatlari toraytirilib, ular vali tomonidan nazorat qilinadigan ko‘makchi sifatida faoliyat yuritishga majbur bo‘ldilar. Arablar tomonidan joriy etilgan “amlak”, “diwan”, “iqto” kabi boshqaruv institutlari Movarounnahrning ma‘muriy tuzilmasiga yangi shakl berdi. Ayniqsa, diwaniy idoralarning tashkil etilishi soliq hisoboti, moliyaviy hisobot va harbiy xizmat tartiblarini aniq belgilab berdi, bu esa davlat boshqaruvining markazlashuvini kuchaytirgan.

Arablar mahalliy mulkdorlar — dihqonlar, beklar va zodagonlar bilan murakkab munosabatlar olib bordilar. Ularning bir qismi arablar bilan vaqtinchalik ittifoqlar tuzib, hokimiyatni saqlab qolish va imtiyozlarni davom ettirishga uringan bo‘lsa, boshqalar keskin qarshilik ko‘rsatgan. Manbalarda Buxoro zodagonlarining Qutaybaga qarshi ko‘plab qo‘zg‘olonlar uyushtirgani, Sug‘diyona hokimlarining turli ittifoqlar orqali arab yurishlarini to‘xtatishga urinib ko‘rgani qayd etilgan. Arablar bunday qarshiliklarni bostirishda ko‘p hollarda harbiy kuchdan tashqari, huquqiy vositalarni ham qo‘llagan. Masalan, ayrim viloyat rahbarlariga sadoqat evaziga soliq imtiyozlari berilgan, ayrimlariga esa sulhnoma orqali ma‘lum hududlarni boshqarish huquqi taqdim etilgan. Bu siyosat istilo jarayonining muvaffaqiyatli kechishida muhim rol o‘ynadi. Arab istilosi jarayonida iqtisodiy hayotning qayta tashkil etilishi ham muhim o‘rin tutadi. Sug‘d, Buxoro, Samarqand, Shosh va Farg‘ona hududlarining sug‘orma dehqonchilikka asoslangan xo‘jalik tizimi arablar uchun juda muhim iqtisodiy baza bo‘ldi. Shu bois, arab hukmdorlari irrigatsiya tizimlarini saqlab qolish, yangi ariqlar qazish, suv taqsimotini tartibga solish borasida maxsus farmonlar chiqargan. Bu farmonlarda suvdan foydalanish tartibi, suv solig‘i — “ma‘un” miqdori va uning taqsimoti aniq belgilangan. Natijada, qishloq xo‘jaligi mahsuldorligi tiklangan,

mintaqaning iqtisodiy salohiyati yana faollashgan. Ayniqsa, Samarqand va Buxoro oralig'idagi qadimiy sug'orish tarmoqlarining tiklanishi arab iqtisodiy siyosatining muhim yutug'i sifatida qayd etiladi. Arablar istilosining yana bir asosiy yo'nalishi — savdo va karvon yo'llarining nazoratga olinishi bo'ldi. Movarounnahr qadimdan Buyuk Ipak yo'lining eng muhim bo'g'ini sanalgan. Arablar bu yo'llarni qo'lga kiritish bilan Sharq va G'arb o'rtasidagi tovar almashinuvi ustidan nazoratni qo'lga oldilar. Qal'a va karvonsaroylarning qayta ta'mirlanishi, chegara nuqtalarida boj yig'implarining joriy etilishi savdo geografiyasini tubdan o'zgartirdi. Bu jarayon natijasida xalifalikning O'rta Osiyo orqali olib boriladigan savdo harakatlaridan oladigan daromadi sezilarli ravishda oshdi. Madaniy va ilmiy o'zgarishlar istiloning eng muhim oqibatlaridan biridir. Arablar tomonidan islomning joriy etilishi bilan mintaqada yangi tafakkur makoni shakllandi. Movarounnahrning ko'plab olimlari islom ilmiy an'alariga qo'shilib, fiqh, hadis, tafsir, falsafa, mantiq, matematika, astronomiya kabi sohalarda yirik ilmiy maktablar yaratdilar. Buxoro, Samarqand, Marv va Gurganj kabi shaharlarda masjid, madrasa va kutubxonalar qad rostlab, ular Sharq ilm-fanining markazlariga aylandi. Arab tili ilmiy va ma'muriy muhitda hukmronlik qila boshladi, lekin shu bilan birga mahalliy til va adabiy an'ana ham saqlanib qoldi, bu esa ikki madaniyatning uyg'unlashuviga olib keldi. O'rta Osiyoda arab tilida yozuvchi olimlarning paydo bo'lishi, shuningdek, mahalliy mualliflarning arab manbalaridan keng foydalanishi madaniy integratsiyani kuchaytirdi. Arab istilosining siyosiy oqibatlari orasida davlatning markazlashuvi alohida ta'kidlashga arziydi. Bu markazlashuv faqat arab hukmronligi davrida emas, balki keyingi turkiy sulolalar — Somoniylar, Qoraxoniylar va G'aznaviylar davrida ham davom etdi. Arablar joriy qilgan boshqaruv tizimi, soliq tartibi, huquqiy normalar keyingi davlatlar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Ayniqsa, qozilik sud tizimining shakllanishi O'rta Osiyoda huquqiy madaniyat rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Arablarning O'rta Osiyoni istilo qilishi natijasida yuzaga kelgan demografik o'zgarishlar ham e'tiborga molikdir. Arab lashkarlarining ma'lum qismi mintaqada joylashib qolgan, ular ko'pincha amsorlarda yashagan. Bu amsorlar shaharlarning yangi mahallalari sifatida vujudga

kelib, ular orqali arablarning harbiy, ma'muriy va dini ta'siri kuchaytirilib borgan. Arab askarlari va mahalliy ayollar o'rtasidagi nikohlar mintaqaning etnik tarkibiga ham ta'sir qilgan. Bu jarayonlarning barchasi arab istilosining O'rta Osiyo tarixida qanday ulkan ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi. Istilo natijasida hududning iqtisodiy-siyosiy tizimi tubdan o'zgardi, yangi huquqiy asoslar joriy qilindi, islom dini va arab tili mintaqaning ilmiy-madaniy taraqqiyotini belgilab berdi. Shu bilan birga, mahalliy an'analar, qadimiy shahar madaniyati, savdo-hunarmandchilik tizimi ham saqlanib qolgan holda yangi siyosiy makon bilan integratsiyalashdi.

Arab istilosining Movarounnahr va unga tutash hududlardagi oqibatlarini tahlil qilganda, ushbu jarayonning faqat siyosiy va harbiy xarakterga ega emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy, demografik va madaniy o'zgarishlar bilan ham chambarchas bog'liq ekanini ko'rish mumkin. Istilo jarayonida arablar o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun harbiy kuch bilan bir qatorda, huquqiy, diplomatik va ma'muriy mexanizmlardan samarali foydalangan. Qutayba ibn Muslim va keyingi sarkardalar tomonidan chiqarilgan farmonlar va mansabnomalarda mahalliy hokimlar, zodagonlar va shahar aholisi bilan qanday munosabatda bo'lish, soliq majburiyatlarini qanday tartibga solish va musulmonlashtirish jarayonini nazorat qilish aniq belgilangan. Shu bilan birga, sulh shartnomalari va ahdomalar orqali ko'plab hududlar istilosiz yoki minimal qarshilik bilan xalifalik tarkibiga qo'shilgan. Bu siyosiy-diplomatik mexanizm arablarning muvaffaqiyatli hududiy kengayishini ta'minlagan muhim omil bo'lgan. Arab istilosining demografik oqibatlari ham ahamiyatli edi. Arab qo'shinlarining ayrim qismlari mintaqada doimiy yashashga o'tkazilgan, ularning karvonsaroy va garnizon hududlarida istiqomat qilishi mahalliy aholiga arab madaniyati, urf-odatlarini va huquqiy tizimini tanishtirishga xizmat qilgan. Shu tariqa, arab askarlari va mahalliy aholining turli etnik va diniy guruhlar bilan o'zaro munosabatlari yangi etnik va dini mozaika yaratgan. Arablarning soliq siyosati va yertaqsimotidagi o'zgarishlar mintaqada yangi ijtimoiy qatlamlar, shu jumladan, musulmon dehqonlar, iqto' sohiblari va amillar shakllanishiga olib keldi. Xalifalik farmonlarida yer egalari va dehqonlar huquqlari aniq belgilanib, ular o'z yerlarida

faoliyat yuritishi, ammo belgilangan soliq va harbiy majburiyatlarni bajarishi talab qilingan. Bu siyosat mintaqada ijtimoiy barqarorlikni saqlash va arab hukmronligini mustahkamlashga xizmat qilgan. Arab istilosining iqtisodiy oqibatlarini tahlil qilganda, hududdagi sug'orilgan yerlar, savdo yo'llari va shahar iqtisodiyoti markazlashuvining kuchaygani ko'rish mumkin. Movarounnahr qadimiy savdo tarmoqlari orqali Sharq va G'arb o'rtasidagi tranzit savdosini nazorat qilgan. Arablar bu yo'llarni xavfsizlashtirish, karvonlar uchun bojxona va karvonsaroylar tashkil etish, shuningdek, soliq yig'imlarini tartibga solish orqali xalifalik daromadlarini sezilarli darajada oshirgan. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'lining markaziy bo'g'inlari — Samarqand, Buxoro, Marv va Shosh kabi shaharlar arab iqtisodiy siyosatining markaziy nuqtalariga aylangan. Shu bilan birga, mahalliy hunarmandchilik, dehqonchilik va karvonchilik faoliyati saqlanib qolgan bo'lib, ular arab iqtisodiy tizimiga integratsiyalashgan. Madaniy va ilmiy jihatlari ham istilo natijasida tubdan o'zgargan. Islom dini va arab tili mintaqada keng tarqalgan, masjid va madrasalar qurilishi orqali ilmiy va dini markazlar tashkil etilgan. Samarqand, Buxoro va Marv shaharlarida ilm-fan va adabiyot rivojlanib, arab va mahalliy an'analar uyg'unlashgan. Tarixiy manbalar, xususan al-Biruniy va Al-Xorazmiy asarlarida arab istilosidan keyingi ilmiy muhitning shakllanishi qayd etilgan. Shu tariqa, arab istilosi nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki madaniy integratsiya jarayoni sifatida ham mintaqaga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Arab istilosi mahalliy qarshiliklar va qo'zg'olonlar bilan ham kechgan. Sug'diyona va Xorazm hududlaridagi harbiy qarshiliklar, Shosh va Farg'onadagi noroziliklar manbalarda batafsil qayd etilgan. Arablar bu qo'zg'olonlarni bostirishda faqat harbiy kuchga tayanmay, farmonlar orqali murosaga erishish, soliq yengilliklarini berish va sulh shartnomalari tuzish kabi diplomatik choralarni ham qo'llagan. Shu yo'l bilan ular hududiy barqarorlikni saqlab, mahalliy aholi bilan integratsiyalashgan boshqaruv tizimini shakllantirgan. Shu tariqa, arab istilosining O'rta Osiyoda yaratgan siyosiy, iqtisodiy, demografik va madaniy o'zgarishlari mintaqaning tarixiy rivojlanishida yangi bosqichni ochgan. Harbiy zabt etishlar, farmon va qonunlar orqali boshqaruvni markazlashtirish, soliq va yer siyosatining yangi tartibga solinishi, islom va arab

tilining madaniy hayotga kirib kelishi, shuningdek mahalliy an'analar bilan uyg'unlashuvi arab istilosini kompleks, ko'p qirrali va uzoq muddatli jarayon sifatida ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, arab istilosi O'rta Osiyoning siyosiy-huquqiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan.

Arablarning O'rta Osiyoni zabt etishi faqat hududiy kengayish bilan cheklanib qolmay, mintaqaning ijtimoiy tuzilmasiga, yer egaligi va soliq tizimiga, shahar va qishloq iqtisodiyotiga ham tubdan ta'sir qilgan. Istilo jarayonida arablar mahalliy zodagonlar, shahar hokimlari va dehqonlarni markazlashgan boshqaruv tizimiga integratsiyalash uchun farmonlar va mansabnomalardan keng foydalangan. Mahalliy boshliqlar bilan sulh shartnomalari orqali mustaqillikning ayrim shakllari saqlanib qolgani, biroq ular xalifalik qonunlariga bo'ysunishga majbur bo'lgan. Shu tariqa, arab istilosi hududiy kengayish va harbiy g'alaba bilan bir qatorda huquqiy va diplomatik mexanizmlarni uyg'unlashtirgan tizimli jarayon sifatida namoyon bo'lgan. O'rta Osiyodagi iqtisodiy transformatsiya istilodan keyingi davrda aniq sezilgan. Sug'diyona, Buxoro, Samarqand, Shosh va Farg'ona hududlarida sug'orilgan yerlar arab soliq tizimiga qo'shilgan. Xalifalik tomonidan chiqarilgan farmonlar, jumladan, "Diwan-ul-Xiroj" va "Diwan al-Jizya" tartib-qoidalari hosildorlik darajasi, aholining soni va resurslarga qarab soliq miqdorini belgilashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, arablar harbiy xizmat qilgan kishilarga iqto' berish orqali yerga egalik tizimini yangi shaklga keltirgan. Bu hududlarda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan va mahalliy dehqonchilik an'analarini saqlab qolgan. Arab istilosi shaharlar va qishloqlarda madaniy-milliy integratsiyani ham yuzaga keltirdi. Masjidlar, madrasalar va kutubxonalar qurilishi, islom ilmiy va dini markazlarining shakllanishi, arab tilining rasmiy va ilmiy vosita sifatida keng qo'llanilishi mintaqada yangi madaniy faza yaratdi. Shu bilan birga, mahalliy til, adabiyot va ilmiy meros saqlanib qoldi, bu esa ikki madaniyatning uyg'unlashuviga olib keldi. O'rta Osiyoda arab istilosidan keyingi ilm-fan va madaniyat rivoji, al-Biruniy, Al-Xorazmiy va boshqa olimlarning asarlarida aniq aks etgan. Arab istilosining siyosiy oqibatlari ham uzoq muddatli bo'ldi. Har bir shahar va viloyatga tayinlangan vali (hokim) markaziy boshqaruvga bo'ysunadigan

bo'lib, uning faoliyatini kuzatib borish uchun amillar va qozilar lavozimlari joriy etilgan. Shahar va qishloqlardagi amyorlar harbiy va ma'muriy markaz sifatida xizmat qilgan. Bu markazlashuv nafaqat arab hukmronligini mustahkamladi, balki mintaqada keyingi turkiy va mahalliy sulolalar davrida ham davlat boshqaruvi tizimining asosiy modeliga aylangan. Arab istilosi natijasida mintaqada demografik o'zgarishlar yuz berdi. Arab askarlari va ularning oilalari ko'plab hududlarda istiqomat qilgan, ular mahalliy aholiga madaniy va dini ta'sir ko'rsatgan. Shahar va qishloqlarda yangi arab mahallalari paydo bo'lib, ular orqali islom dini, arab tili va madaniy an'analari tarqalgan. Shu bilan birga, mahalliy aholining turli qismi, ayniqsa dehqonlar va zodagonlar, arab hukmronligi bilan shartnoma asosida ishlash orqali iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni saqlab qolgan. Arab istilosining mahalliy qarshiliklar va qo'zg'olonlarga ta'siri ham keng qamrovli bo'lgan. Sug'diyona va Xorazm hududlarida yuz bergan noroziliklar, Shosh va Farg'ona viloyatlaridagi qarshilik harakatlari tarixiy manbalarda batafsil qayd etilgan. Arablar bunday qarshiliklarni bostirishda nafaqat harbiy kuch, balki diplomatik kelishuvlar, farmonlar va soliq imtiyozlari orqali murosaga erishgan. Bu siyosat istilo jarayonining muvaffaqiyatli amalga oshishida hal qiluvchi omil bo'lgan. Shu tariqa, arab istilosi O'rta Osiyoda siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy transformatsiya jarayonini vujudga keltirdi. Harbiy zabt etishlar, markazlashgan boshqaruv tizimi, soliq va yer siyosatidagi o'zgarishlar, islom va arab tilining kirib kelishi, madaniy integratsiya va mahalliy an'analarning uyg'unlashuvi arab istilosini ko'p qirrali, uzoq muddatli va tubdan o'zgarishlar yaratgan jarayon sifatida ko'rsatadi. Ushbu jarayon O'rta Osiyoning tarixiy rivojlanishida yangi bosqichni ochib, keyingi turkiy va mahalliy sulolalar uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

XULOSA

Arablarining O'rta Osiyoni istilo qilishi VII–VIII asrlarda mintaqaning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tuzilmasini tubdan o'zgartirgan murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u faqat harbiy zabt etish bilan cheklanmagan. Arab sarkardalari

tomonidan chiqarilgan farmonlar, sulh shartnomalari, soliq va yer siyosatini tartibga soluvchi qonunlar mahalliy hokimliklarni markazlashgan boshqaruv tizimiga integratsiyalashga xizmat qilgan. Arab istilosi natijasida Movarounnahr, Xuroson va unga tutash viloyatlarda iqtisodiy resurslarning markazlashuvi, sug'orma dehqonchilik tizimi, savdo yo'llari va shahar infratuzilmasi yangi boshqaruv shakliga moslashtirilgan. Shuningdek, islom dini va arab tili mintaqada ilmiy-madaniy rivojlanishning asosiy omiliga aylangan. Masjidlar, madrasalar va kutubxonalar tashkil etilishi, arab va mahalliy ilm-fan an'analari uyg'unlashuvi mintaqada yangi madaniy faza yaratgan. Arab istilosi natijasida yuzaga kelgan demografik va etnik o'zgarishlar, mahalliy zodagonlar bilan tuzilgan sulh va farmonlar orqali integratsiyalashgan boshqaruv tizimi mintaqaning siyosiy-huquqiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga mustahkam asos yaratgan. Shu tariqa, arab istilosi O'rta Osiyoning tarixiy rivojlanishida yangi bosqichni belgilab bergan, keyingi turkiy va mahalliy sulolalar uchun model bo'lgan.

FOYDALANGAN MANBALAR

Asosiy tarixiy manbalar

1. Abu Rayhon Beruniy. *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. Toshkent: Fan, 1968.
2. Al-Balazuri. *Futuh al-Buldan*. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1987.
3. Al-Tabari. *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk*. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1985.
4. Qutayba ibn Muslim tarixiy yozuvlari va farmonlari (manba tarjimalari).
5. Al-Mas'udi. *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar*. Bag'dod: 1965.

Zamonaviy tadqiqotlar

6. A. Sagdullayev, R. Mavlonov. *O'zbekiston tarixi: Qadimgi davrdan XV asrgacha*. Toshkent: O'zbekiston, 2010.

7. В. Ahmedov. *Arab istilosi va O'rta Osiyo tarixi*. Toshkent: Fan, 1994.
8. C.E. Bosworth. *The Ghaznavids and the Khwarazmshahs*. Edinburgh University Press, 1976.
9. P. Golden. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
10. S. Karimov. *O'rta Osiyo tarixiy-geografiyasi*. Toshkent: Universitet, 2015.

Arxeologik va kartografik manbalar

11. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi materiallari (S.P. Tolstov boshchiligida).
12. *O'zbekistonning tarixiy atlaslari*, Davlat kartografiya qo'mitasi nashrlari.